

SZILI JÓZSEF

A Tragédia iróniája

(Szélgjegyzetek Karinthy Madách-tanulmányához)

„... az Ember Tragédiája csak költője személyénél fogva nemzeti kincs – maga a mű a Világirodalomé s a mellette vagy ellene való harc világirodalmi jelentőségű”. (Karinthy Frigyes: *Madách*)¹

A *Tragédiával* foglalkozó korábbi írásomban² elmulasztottam megmutatni, milyen alapvető Karinthy Frigyes Madách-értékelése. Az *ember tragédiája* tőle kapta legméltoőbb méltatását a költő születésének centenáriumán. Ebből legfeljebb a „vallásalapító” kitételt hangsúlyozzák, s rendszerint nem teszik hozzá, hogy nem vallásos hitről, hanem egy ellenvallás, egy *emberhit* alapjairól van szó.

Ami a drámai költeményt illeti, fel kell adnunk a *Tragédia-dogmába* vetett hitet. Karinthy álláspontja radikálisan tér el a hivatásos kutatókétól. Nem tekinti ideológiai értekezésnek, egy világnézet lenyomatának vagy kifejezésének. Az alapötletben, a sztoriban, vagy elegánsabban mondva, a *műthoszb*an látja nagyságának alapját s teljét:

a puszta mesében minden benne van – az Eszme nem kiegészítője vagy alapja, nem szülőanyja a mesének s a mese nem jelképe vagy példázata az eszmének. Eszme és történet, gondolat és jelkép egy és ugyanaz a Tragédiában – ha az alkotás legmagasabb fokának anyag és a forma tökéletes egységét vallom, ennél nagyszerűbb példát nem találhatnék.

Így aztán érdektelen a „Madách pesszimizmusa”-kérdés, és az én múltkori kérdésem is, vajon líra-e vagy tragédia a *Tragédia*. Úgy elveti a pesszimista-optimista dilemma kényszerképzetét, hogy az már zavarba is hozhatja az irodalomtudományos képletek sakktábláján tipegő vagy kirakós játékába merülő képzeletet. „Madách derűs és tiszta, mint a felhőtlen ég”, közli ez a kissé luciferi szellem, aki maga is elkövetett egy-két-három – részben kicsinyítő képzős – embertragédiácskát. Hol ebben a koncepcióban a szétment házasság keserősége? A Világos utáni biografikus honfibu univerzálissá hiposztázálása?

Az emberistenülés profán mítosza

Karinthy szerint a *Tragédia* alapötlete

páratlanul elmés, annyira eredeti, hogy tulajdonképpen nem is hasonlítható egy vagy más, bizonyos szerző alapötletéhez: – legfeljebb a több, egymásra következő szerző és költő által az idők folyamán kialakított, kicsiszolt, kitökéletesített legendamesék, kozmogóniák, vallásrendszerek alapjául szolgáló mítoszok jelképes mesetartalmához, amennyiben ezeket költői alkotásoknak tekintjük, s nem isteni kinyilatkoztatásnak.

Ez a félelmetesen egyetemes, létet nem-létet, világegyetemet átfogó alapséma határozza meg a költemény világirodalmi rangját. A kísérletsorozat, amelynek részese, a Jób-történetől a kultúrhéroszok (köztük Prométheusz) történeteinek át a világirodalom újkoráig ível, a *Finnegans Wake*-ig³ és tovább. Gerald Gillespie, a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC/ICLA) volt elnöke, a Stanford-egyetem tanára *Echoland* című könyvében az emberiség-költemények sorában Madáchét is említi:

A Faust, mint az első rész jelzi, névlegesen egy legendás főhős története, aki kitor a középkorból és a reneszánszba visz bennünket, de szélesebb hatókörét és irányát tekintve, s ez a második részből félreérthetetlen, a mű az archaikus gyökerektől a jelenig tartó európai fejlődés új-mitologikus értelmezése. De ki vagy mi működik ebben a néhány ezredévi drámában, ebben a nagy elbeszélésben, amelyhez megannyi epikus dráma vagy költemény csatlakozik, olyanok mint Zygmunt Krasiński Nieboska komedia (Istentelen színjáték, 1835), Madách Imre Az ember tragédiája (1859–60), Henrik Ibsen Peer Gynt (1867) és Victor Hugo's La Légende des siècles (Évszázadok legendája, 1859–83) című munkája?⁴

Gillespie válasza a *Faust* példája. Eszerint Goethe Faustja, különösen a második részben, egyre inkább egy időtlen kutató figura, nem pedig olyan ágens, aki valamilyen konkrét-különös ügyre koncentrálna:

Lényegében Shelley Prométheusa sem különös cselekvő, hanem szenvedő alany, akinek kínjai „a Reménység értelmében végtelenek”, mégis reménykedik, „míg kontemplációja tárgyát a remény saját romjaiból teremti meg”. (143)

A Madách-műben is ez a „felállás” az első mozgató.⁵ A remény pozitív biztonsága nélküli követelmény, a „bízva bízzál”, az összememberiség madáchi drámáját egy szintre helyezi Jóbéval és az elbukó kultúrhéroszokéval. Jézus emberi dimenziója is ebbe a sorba illik. Ezt tanúsítja a két ősbibbnek tartott evangéliumban a Megfeszített utolsó emberi aktusa: „Kilentz órákor pedig felkiálta Jézus nagy szóval, ezt mondván: [Sólt. 22:2.] Eli Eli, lama-sabaktáni? az-az, Én Istenem, én Istenem, miért hagyál-el engemet?” (*Márk evangéliuma*, Károli Gáspár fordítása.)

Ebben a távlatban a *Tragédia* drámai eseménye nem az istenség elleni lázadás és annak visszavonása, hanem az ember sikeres-sikertelen istenülésének példázata. Sikeres és sikertelen, mert a vége kétértelmű: a legyőzött lázadó meghunyászkodik, de megadása nem problémátlan. Az ájtatosnak tetsző befejezés – az Úr „Karod erős – szived emelkedett...” kezdetű szózata és az angyali kar teologikus okfejtése – gellert kap a négy utolsó sorban. Gyors egymásutánban négyet. Az *első* Éva túl gyors, túl készséges, befolyásoltsága forrását kikottyantó („hála istenemnek”) fel-fogása. Ez az a feltétlen hitből fakadó „értés”, amelyben a tudást a hit helyettesíti. A *második* Ádám kételkedése, aki csak „gyanítja”, de azért elhatározza, hogy követi. Csakhogy Éva hitbuzgalmához képest ez a „követés” a végcélt tekintve értelmetlen, hitlen önerőszak: „Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!” (15/4116)⁶ De nem tudja.

Miért is tudná? Hiszen csak ezzel a nem tudással válik az emberlét az istenlét tökéletes ellensúlyává: olyat vállal és olyasmire képes, amire az isteni létezőnek nincs lehetősége, tudása, képessége. Az öncenzúrát is beleértve! Egyetlen lehetősége

adatott: az embernél az Ő képéhez inkább hasonlatos egyszülött fiának szenvedtetése Jób és Prométheusz módjára. Ez azonban önlétének végtelen távolba, a valóságos emberlétbe kihelyezett formája, olyan mértékű (ha teljes), hogy az a másik, aki mégis csak A MÁSIK, joggal fejezi ki nem értését vagy egyet nem értését a huszonkettedik zsoltárt idézve. (Retorikai, dramaturgiai és hermeneutikai következményei miatt nem közömbös, hogy ez a végszó idézet. Nem a halandó saját szavai, noha azok. S így próféciateljesülés is belátható.)

A harmadik az Úr dodonai kijelentése, amely önjellemzés is. Karinthy szerint „Madách istene hiú isten (...) utolsó szavaival is követel és nem ad”. Mohácsi Jenő már azt is feltételezte, hogy Madách „később írta hozzá ezt az amúgy is gyöngének tetsző sort, mely a mű konstrukciójával ellenkezik...” Szerinte az utolsó szó Ádámé, „a kétkedő félelem szava.”⁷

A negyedik a „mondottam” igazsága. Ezt a „mondottam”-ot az Úr nem mondhatja, mert a küzdés ötlete kimondottan nem tőle eredt, hanem esetleg Lucifertől! Az égben köztudott volt, még az angyali kar is tudta: „Két golyó küzd egymás ellen / Összehullni, szétsietni: / S e küzdés a nagyszerű fék, / Pályáján továbbvezetni” (1/29–32. – Kiemelésem félkövérek.) Lucifernek is fék: „Győztél felettem, mert az végzetem, / Hogy harcaimban bukjam szüntelen” (1/124–125). Csak utóbb hangzik el a Lucifer által már ismert (ő is mindent tud – előre, hátra?) végzetnek megfelelően az Úr „küzdj”-utasítása és a kiutasítás a szellemek Édenéből: „Megsemmíthetnélek, de nem teszem, / Számúzve minden szellemkapcsolatból / Küzdj a salak közt, gyűlölt, idegen” (1/134–136. – N. B. A „megsemmítés” a tagadás „rossz”, nem hegeli módja.) Először Lucifer hangoztatja az önként, szívesen vállalt küzdés elvét: „Küzdést kívánok, diszharmoníát...” (2/300) Lucifer sorsa előzetes párhuzamot teremt a Tragédia Ádámjának végzetével. Büntetése lényegében ugyanaz, mint ami utóbb a bibliai emberpáré, és Ádám is maga fedezi fel magának végzetét, a küzdést, és a küzdés vállalására alapozott emberi öntudat (sőt: önistenülés) elvét.

Az öncélú emberi küzdés gondolata Madách életelve. Megvan az 1843-ban írt Mária királynő 1855-ből fennmaradt változatában: „Óh, mért küzd hát az ember? s hát mért küzdne, / Azért hogy küzdjön.” A Ha láttok is című versében: „Elsápad hát minden gyönyör előttem, / Mert elérésénél nincs küzdelem...”; A megelégedés címűben: „Csak addig Isten képe a kebel, / Míg kétkedik, feljebb tör és csatáz...”; A betelt kívánságok szerint „Férfiszívben más érzések élnek, / Tetterő, küzdelek vihar...”; a Csak béke béke mondja ki: „Küzdés az élet, nyugvás a halál”; az Éjjeli gondolatok kérdése pedig, Brutus, Leonidas és más példák után a Tragédia-beli eszmeharcra utal: „Érdemes-e vívni eszmékért, melyeket / A megváltozott kor csak mosolygni fogna.”

A harmadik színben Ádám rájön, hogy a küzdés része az önistenülésnek. Ádám Luciferhez: „Igérted a / Tudást, az ösztön kéjéről lemondtam / Érette, hogy, bár küzdve, nagy legyek.” (3/356–358) S az eredmény: „Önmagam levék / Enistenemmé, és amit kivívok, / Méltán enyém.” (3/362–364)

Lucifer a szín végén előlegezi Ádáméknak az Úr „bizva bizzál” gondolatát:

De hogyha látjátok, mi dőre a cél,
Mi súlyos a harc, melybe útatok tér;
Hogy csüggedés ne érjen emiatt,

És a csatától meg ne fussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely **biztatand**, hogy csalfa tünemény
Egész látás – s e sugár a **remény**. (3/549–555)

Különleges helyzet. Lucifer kétségessé teszi az álomlátás igazságát („csalfa tünemény”), de a kétségesség is kétséges: ez is az „egész látás” része és a *remény* függvénye. Ráadásul az „ eget” is belekeveri a dologba. Tulajdonképpen a történelemlátomás kezdete előtt betölti azt a funkciót, melyet az Úr magának tart fenn a *valóságos* történelem kezdetére. A „mondottam” tartalmát Lucifer közvetíti. Ez nem az Úr hangja, de az Úr „Karod erős – szived emelkedett” kezdetű szózatának emelkedett tételei ezt visszhangozzák.

A negyedik színben Ádám életszükséglete a „csatázás”, s noha fő gondja az *istennülés*, nem elégszik meg az Úr kényelmes (kényesen kényuras, uradalmas) módján azzal, ami „megilleti”, ami a pusztá uraság folytán „mint kénytelen adó jó”. Lucifer közli, mivel adózik a nép a fáraónak. Ádám öntudata: „Mindennek nincsen szűmre ingere. / Mint kénytelen adó jó, nem **csatázok** / Érette, nem köszönhetem magamnak (...) De itt e művel (...) / Erősebb lett az ember, mint az Isten...” (4/ 578–587).

A falanszteri tudományban azért csalódik, mert az ember „Ha **küzdni** vágyik és körültekint / Ezen szabályos, e rendes világban, / Még a veszély gyönyörét sem leli...” (12/3356–3358) Az úrben így eszmél: „A csillagok megettünk elmaradnak, / S nem látok célt, nem érzek akadályt. / Szerelem és **küzdés** nélkül mit ér / A lét” (13/3619–3622). Megérti a küzdés öncélúságát, sőt céltalanságát: „A cél, megszűnt a dicső **csatának**. / A cél halál, az élet **küzdelem**, / S az embere célja e **küzdés** maga” (13/3700–3702).

Közvetlenül a „mondottam” előtt az Úr csak az Ádámot kímélő kegyes csalás, az eszkatológiai bizonytalanság előnyeire hivatkozik; a „küzdeni” nem fordul elő:

Ne kérdd
Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked, s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.
Ha látnád, a por lelkedet felissza:
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
Hogy a muló perc élvéről lemondj?
Míg most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.
És biztosítva áll nagyság, erény. (15/4043–4057)

Ez a korábbi, Lucifer-adta *remény* (itt: „a végetlen érzete”) pontosabb és etikára („nagyság, erény”) kihegyezett meghatározása. Ádám azonban felülemelkedhet az információ visszatartására épülő isteni „kíméleten”. Megteheti, hogy nem él a jótékony célú adománnyal (Miltiades volta óta ismeri a reménytelen küzdelem

méltóságát). Az Úr elodázó választ ad az Ádámot gyötrő, de most általa sem a nemes elv, „az erény önmaga jutalma” alapján feltett kérdésekre, s látszik, nem ismeri az önelvű nagyság *csakis emberi* lehetőségét. Lucifer, az ellentmondás és az azonosság törvényének Arisztotelész-szintű mestere, azonnal észreveszi és főnevekre csupaszítva leplezi le az akaratlan csúsztatást: „Nagyság s erény leszen tehát vezéred, / E két szó, mely csak úgy bír testesülni, / Ha babona, előítélet és / Tudatlanság álland mellette őrt.” (15/4058–4061)

Ádám csalódott a luciferi tudás „hidegségében”, melengetésre vágyva az Úr vezérkezéért esedezik. E megtért Prométheusz számára legfőbb támasz a gyöngye nő *szíverén* keresztül költészetté és dallá szűrődött égi szó lesz. Ez szép gondolat, de sajnos ez a nőalak nem mindig ebben az emelkedett szerepben jelenik meg. A párizsi színben felgerjedtsége miatt nem szimpatikus. A londoniban a *Faust* áhítattal átitatott Margarétáját parodizálja, akit csak az ment, hogy a szentképhez még gyermeki lélekkel tud közeledni. Egyenlítői alakítására pedig egy az egyben ráért-hető Ádám kitörése: „Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!” (Végül is Éva túl odaadó, a párizsihoz fogható üdvözlése okozza Ádám fejvesztett menekülését a már Édentelen jelenbe.)

A megtérés az *érzelem* logikájához, illetve retorikájához igazodik. Ebbe a csapdába Lucifer is beleesik, amikor *dühében* Ádámtól ugyanazt az úr-szolga viszonyt igényli, mint amely ellen önnön lázadása végbement: „Fellázadsz-é, rabszolga, ellenem? / Fel a porból, állat. (Ádám felé rúg. Az ég megnyílik...)” (15/4014–4015)

A dramaturgia tökéletes. Éva épp a Megváltóra utalt, ez a tetőpont, ez váltja ki Lucifer dühét. Még így is *gentleman*: Ádám felé rúg, őt szidja, nem a nőt. Későn. A tékozló fiú megtér, s mikor megyen hazafelé, megnyíl az ég háromfelé.

Ezzel végképp az érzelemretorika veszi át a szót. A szó szoros értelmében – Lucifer, aki még ebben a vert helyzetben is a rációt képviseli, kiböki: „Mint látom, itt családi jelenet / Fejlődik, szép talán az érzelemnek, / De értelmeknek végtelen unalmas” (15/4019–4021). Az Úr azonban veleszületett hatalmánál fogva őt is bevonja a családi rendezvénybe. Büntetése is *érzelmi* vonatkozású. Ezentúl a luciferi *rontás* nem az igazi, csak *vágya* a rontásnak, s mint tudjuk, a vágy sejtése csalfa. Azt kell bírnia idegekkel, hogy *rosszindulatával* csak szépet és nemest csíráztathat: „mit rontni vágyol, / Szép és nemesnek új csírája lesz” (15/4082–4093). Ötletes. Az Úr részéről is, s persze az Úr ura: a szerző részéről is, aki a luciferi ellenkezést az Úr hatalmának részévé avatja. De észre kell vennünk, hogy az értelem érzelmi minősítése („hideg tudásod, *dőre* tagadásod”) enyhén szólva előítéletes. Elfogult a tudással szemben (s persze a tagadással szemben is, ami hatalom nélkül „*dőre*”). De ez a tagadás is „*dőre*”, hiszen eszerint csak a hitbéli tudás és tagadás lehet „igazi”, családon belüli, még ha csak langy melege sikerül is, mint Ádám esetében.

Ádám felemás hite („gyanítom”) példás megoldás. Évával szemben gyanúsan családidegen. Másképp azonban nem is kezdődhetik el, s így is csak az Úr eddig megismert szándéka ellenére, a nem álombeli, de már élményként *átélt* valóságos történelem. Amely persze nem lehet más, mint ami *másképp* már megvolt. Az eredeti változat szerint olyannyira valóság volt az álom, hogy az egyiptomi álomszínben fogamzott gyermekáldás lesz-volt (leendett-voltandott) az akadálya annak, hogy Ádám *idejében* visszacsinálja azt, ami még nincs: a történelem megkezdését. (Az első kiadásban még Arany javításai után is ez állt: „Fiad bűnben, trón bíborán fogamzott”).

Ez persze csak Egyiptomban, s ott is csak a színpalak mögött történhetett. Nyílt színen még egy „félre” sem céloz az ehhez szükséges aktusra. Nem léphettek félre: Ádám gyanúsán gyors elvágyódása (mintha nem bírná a felgerjedt nőket) időt sem hagyott rá. (Igaz, az athéni színre már lett egy nagy fia, de...) Szász Károly javíthatatlan éberségének köszönhető a javított kiadás megoldása: „Fiad Édenben is bűnnel fogamzott”. Édenben, de bűnnel? Még Édenben is? Bűn és büntudat a tudás gyümölcsének megízlelése előtt nem volt. Ha lett, a gyors elrejtőzés, a fügefalevél-mono- és bikini (1 Mózes 3,7), illetve bőrruha-kiutalás (1 Mózes 3,21) közben máris kívül került az Éden közigazgatási határain. Illendő viszont az a vulgárisnak vélt felfogás, hogy az ősbűn a nemi élet megkezdése. Az a tudás, amit a praxis mint megismerés e téren megkövetel. Korábban, az ártatlanság korában, a szerelem minden módon megnyilvánulhatott, kivéve az utódlást okozót. Az nem lehetett ösztönös, ahhoz tudás kellett. Luciferi. A további emberteremtéshez kellett, hogy „Legyünk tudók, mint Isten”. (2/330) A Biblia szerint csak „Aztán (ti. a kiűzetés után! Sz.J.) ismeré Ádám az ő feleségét Évát, aki fogad vala méhében és szüli vala Kaint...” (1 Mózes 4,1)

Lucifer nélkül máig sem lennének többen kettőnél.

Serenitas

De van-e, s ha van, mi az értelme annak, hogy az Úr (s olykor maga Madách) ennyire szaván fogható egy ilyen, amúgy mérnöki pontossággal kimért, Karinthy által az egyiptomi piramisok mértanilag tökéletes gúla-alakjához hasonlított műalkotásban? Karinthy szerint

Madách nem pesszimista és nem optimista, nem vidám és nem szomorú: Madách derűs és tiszta, mint a felhőtlen ég. A Tragédia nem szomorújáték és nem komédia – a szó isteni értelmében humoros mű, összhangját az ellentétek adják – végső hatása ama felszabaduló, kitáguló érzés pillanatában nyilvánul meg, melyben felismerjük minden dialektika és bölcselkedés száználmas sántikálását az élet rohanásában – s amit, isten és állat közt, egyedül az ember fejez ki sajátos spontán mozdulataival ajkának: a mosollyal. A humor, minden alkotó nagyság feltétele, teszi ruganyossá és élővé a liktetve pergő jelenéseket s menti át sötét és világos felhőzetén a rohanó időnek – a humor nedvei duzzadnak szavakban és eseményekben, amint ravaszul és kiélezve sorakoznak, hogy szájtátó ámulatba ejtsék nézőjüket és hallgatójukat. Ezt a „szomorú játékot”, ezt a „drámai költeményt” vidáman nekifeszülő erővel a legtisztább Intelligencia és Belátás teremtette meg, tulajdon akaratóból, a hetedik napon, mint valami isten.

Egy több ezer holdas földesúr gonoszodik az Úrral mint urasággal, sőt magával az úrsággal-urasággal. Ebben a furcsaságban „a humor nedvei duzzadnak”, s benne a hideg ész, a luciferi okság-okosság okvetetlenkedése. A második színben Ádám az uraságot élvezi („És úrnak lenni mindenek felett” – 2/155), ami ott az önistenülés elért eleme (a mindenhatóság), míg Éva a patriarchális kitartottság érzését („Érezni, hogy gondoskodnak felőlünk...” – 2/156). De utóbbi – még a tudás gyümölcsének bekebelezése előtt – szigorú (hideg? női?) logikával cáfolja az Úr jogcímét a büntetéshez. Lucifer szellemkedik: „Lám, megjelent az első bölcselő!” (2/316) Ha így volt, akkor ezzel máris kezdetét vette a filozófiatörténet. Csak az Úr mindenható figyelmét kerüli el Éva okos okoskodása, nem cáfolja meg, s amikor lép, bele is lép ebbe a csapdába. Vagy-vagy. Vagy előre látta, hogy ő állít csapdát az

összüléknek, vagy őt is átverte Lucifer, nemcsak a primitív, gyengén szocializált, könnyen átverhető őseberpárt.

Ez a kettősség – a felszíni logika állandó vitája a felszín alatti retorikával, és fordítva is: a felszíni retorika feleselése a felszín alatti logikával – része annak az elnéző fensőbbiségnek, annak a „vidáman nekifeszülő erőnek”, amelyre Karinthy utal. A tudósan dogmatikus *Tragédia*-szemlélet ebből mit sem észlel – korábban magam is így jártam. Legfeljebb logikai hibát, szerzői slendriánságot talál. Madách uralkodói fölénye képes jóváhagyni az egyik képtelenségnek („trón bíborán”) felcserélését egy másikkal („Édenben bűnben”). Ha Aranyinak írt leveleiből indulunk ki, egy szavunk sem lehet: a javítások ügyében előre is mindenben Aranyinak ad igazat. Ő maga kéri Aranyt, hogy „a változtatás alá eső helyeket új 's bele illőkkel” pótolja. „S miután illy hely úgy is csak kevés van ('a többek közt az ominosus »Be van fejezve a nagy mű e. u. t.«) kérlek pótolod azokat is...” Azért még magyarázkodna itt-ott, például a „semmiből teremtés”-sel kapcsolatban. De „Mind ezzel csak előttem akartam magamat a logycatlanság vádjá alól kitisztítani...” (II, 865)⁸ Így kerít sort a második szín szerelmi párbeszédére. „Szobalány és borbélylegény.” De mi kéne? *Énekek éneke*? Sapphoi, miltoni árjadozás? Ide bizony közszintű slágerszöveg kellett, nem a poétikai tudás csillogtatása. Ez a helyzet ösztönlények édene – ma is.

A „logycatlanság” azonban, láthattuk, rejtőzködő, de átfogóan nagyvonalú szimmetriák logikáját támogatja. Képes az Úrra ráerőltetni, hogy Ádámék büntetését megelőzve az övékéhez hasonló büntetéssel sújtsa Lucifert, vele pedig előre játszassa el azt a zárójelenetet, amelyet az Úr magának tart fenn a történelem kezdetéhez. Képes elfeledtetni, hogy Évának is ígérve volt a jövő látása (nem holmi epizód szerepek Ádám látomásaiban). Képes szinte észrevehetetlenül olyan poétikai elemeket mozgósítani az Úr és társai szövegeiben, szövegösszefüggéseiben, amelyek hol a ráció, hol az emóció eszközeivel valószínűsítik Lucifer logikájának és a lázadó ember igazának hitelét.

A részletek szintjén a szellemes fordulatok egymást követik, egymást csalják elő. Ádám haveri hangon ironizál Luciferral: „Ah, úgy te gyöngé szellem vagy igen” (3/396). Kérdőre vonja, követeli az ígéret pontos teljesítését. Lucifer legjobb tudása szerint válaszol, fölényére kényes. Nagyképűsége csorbul, mert a Föld szelleme egy számára váratlan alakban jelenik meg. (Lassú vagy korlátozott hatáskörű az égi ügyintézés, mert itt „a salak közt” még nem tudták letiltani szellemkapcsolatkártyáját: a szellem szóba áll vele, pedig már nem tagja a szellemkaszinónak.) Alantabb szinteken is szellemeskedik, amikor udvarlásra kényszerül vagy a cimboraságára hivatkozó cigányasszonnyal unyorog. Olykor mintha irodalmár volna. Elégiát akar írni (7/1709–1710). Értekeznek a „romantikáról” (11/2654–2676). Posztmodern teoretikus: előlegezi Lyotard, Hayden White és mások számára a történelem átpoétizálásának kritikáját, a „mikrotörténetiség” és a „történetírás alulról” elméletét: „Ugy ítélsz, te is nagy polcodon / Az életről, mely lábaddal mozog, / Mint a múltakról a história. / Nem hallja a jajszót, rekedt beszédet; / Mit feljegyezz, a múltnak csak dala” (11/2607–2611).

S midőn Ádám odanyilatkozik, hogy ebben a prózai korban a költészet netán kisszerűbb, bár intimebb, Lucifer szavaiból kiderül, hogy a poézis nagyságát nem a nő *szívere*, hanem a luciferi *tagadás* tartja fenn: „Míg létez az anyag, / Mindaddig áll az én hatalmam is, / Tagadásúl, mely véle harcban áll. / S míg emberszív van, míg

eszmél az agy, / S fenálló (sic!) rend a váagnak gátat ír, / Szintén fog élni a szellemvilágban / **Tagadásul** költészet és nagy eszme.” (11/2625–2629)

Azzal a feltevessel, hogy a történelem álombeli bemutatása hamis, sátáni termék (Arany is ezzel menti a költemény „pesszimizmusát”), csak az ilyes furcsaságok szempontjából érdemes foglalkozni. Az ún. történelmi színek nem merítik ki a teljes álom történéseit: emlékképek kísértének a *Tragédiába* nem foglalt álomszínekből. (Ezen az alapon Pröhle Vilma Madách buddhista lélekvandorlás-hitére következtetett.⁹) Utólag sem vonja kétségbe sem Ádám, sem az Úr a történelmi sorozat hitelességét. Lucifer korrekt: mindig jelzi hatalmának határait. Nem csalt, nem csalhatott: ebben az univerzumban a megismerés, az értelem, a tudás a *Fényhozó* módján, azaz Luciferszerűen az, ami. Ennek a területnek ő a gazdája, mintegy istene vagy félistene. *Kultúrhérosz* az isteni, a szellemi oldalról. Ő Prométheusz megfelelője. Nélküle nem volna történelme sem az emberiségnek. Nem lett volna tiltott fa tiltott gyümölcscsel, örökös volna az Éden-beli ösztönös állapot. Sőt Lucifer utalásai értelmében a teremtés is elmaradt volna. (Az Úr ezt a fakiutalással elismeri!) Lucifer nem a kereszténység Sátánja, s nem is a gnoszticizmus gonosz istene, s mint Pröhle Vilma hitelt érdemlően bizonyítja, végképp nem Goethe Mephistója (73–76). Gonoszkodik pedig, keresztény tekinteteknek ördögöt játszik, hazudik is (például az athéni színben). De fő szerepe a rezonőr-szerep, bár tagadhatatlan, hogy Ádámé is az. (Az Úr fölénye, hogy nem rezonál. Csak indulatos. Neki az a lényege, hogy hódolat illeti. Olyan szeretet és dicséret, mint aminőt utóbb Lear, a király, követelt lányaitól.)

A *Tragédia*-dogma ezeket a kölcsönös rezonőr-szerepeket kénytelen végletes antagonizmusként értelmezni. Az eddig felidézett ambiguitások, tükröződések jelezhetik, hogy korántsem ilyen egyszerű a helyzet. A rezonőr szerep kölcsönös. Noha Lucifer minden dolgok tudója, Ádám intelligenciája nem kullog messze az övé mögött. Van együttlétükben bizonyos társultság, bajtársiasság, egymás alkatának kellő tudomásulvétele, a kapcsolat fenntartásához szükséges bizalom, a szellemi udvariasság határainak betartása.

Visszatérő, s Veres András kidolgozásában nyomatékosá tett gondolat a mű ideologikus vitadráma-jellege:

Az ember tragédiája gerincét Ádám és Lucifer hatalmasan ívelő párbeszéde alkotja, Ádám és Lucifer pedig Madách eszmélésének két fázisát képviseli: Ádám a liberalizmusban hívő, idealista elméleti embert, Lucifer a kiábrándult, materialisztikus-pozitívista gondolkodót. Ők ketten a meghasonlott lírai alany két pólusa: eszmény és valóság, hit és tudás, elmélet és gondolkodás kibékíthetetlennek látszó ellentéteit ütköztetik egymásnak. Nemcsak a mitikus keret jelenei, hanem a történelmi színek is alárendeltek és önállótlankok ehhez a párbeszédhez képest, melyben voltaképpen érvként vagy ellenérvként szerepelnek.¹⁰

Ez a váz létezik, s noha a költemény strukturálódásában egyéb összetevőkkel összhangban érvényesül, s ezek esetenként nála erőteljesebben hatnak, ez az alapvető dialogicitás szabja meg az egész mű hangnemt. Nem az egyes színek vagy a végső kiosztás negativitása uralkodik a hangnemen, hanem a kívül- és felülállás fenséges felelőtlensége. Felelőtlenség? Főúri, sőt isteni *nonchalance*. A *Tragédia*-dogmához képest különösen az. A biográfiai megközelítés például pontosan kiosztja a szerepeket – Lucifernek egy Szontágh Pál jut, Ádámnak Imre. Évának? Ha csak a

Madách-versek tanúságát vesszük, akkor is túl bő a választék. Működik az arisztotelési paralogizmosz-elv (Arisztotelész: *Poétika* 55a13) is: „Költő hazudj, de rajt' ne fogjanak”. – Nem fogjuk rajt'. Ez nem a Szontágh-Madách levelezés vaskos szellemeskedése: például Szontágh az alsó és a felső tökről (II,1131–1132). Nem az az estikornélkodás, amit Madách Szontágh Pálnak címzett verse emleget: „Zöldet és bolondot szóllunk össze vissza, / Hogy sok Filiszter meg veszne ha hallana” (II, 978). Hozzá képest ez éteri. Szentenciózus is, igen. Shakespeare-drámák nem ennyire telítettek idézhető *bon mot*-val. De ahol hasonlít, úgy eltér, hogy már szembejön vele. Hamlet: „S az elszántság természetes színét / A gondolat halványra betegíti” (Arany fordítása). Lucifer: „A tett halála az okoskodás” (2/326). Ez Madách szellemnyelve. Shakespeare Hamletje háromszor is nekifut: először a „mi álmok jönnek a halálban” kérdéssel, másodszer az „E meggondolás” kitélt követő öt-hat soros felsorolással, harmadszor a „Ki hordaná e terheket” kérdésével ismét az ismeretlen-től való félelemre terelődik a figyelem, s csak ekkor érkezünk az élőkre vonatkozó összemberi konklúzióhoz: „Ekképp az öntudat / Belölünk mind gyávnát csinál”, míg nem a végkövetkeztetés: „sok nagyszerű / Fontos merény kifordul medriből / S elveszti 'tett' nevét”. A „bökkenő”-től a zárótételig több mint húsz sor mímeli, játsza el s fejt ki az „okoskodást”. Lucifer nem épp halványra betegített királyfi. Okoskodik, de rögvest összefoglaló maximát „idéz”. *Idéz*, mert a luciferi szellem tudás-készlete *készlet*. Mindig kész, mindig alkalmas: alkalomszerűen működik. Raktárnok, mint a számítógép agya, mindig tudja, melyik rekeszbe kell érte nyúlni. A luciferi tudás „hidegsége” éppen ez a gépiesség. Madách jegyzeteiből és verseiből kiderül, nem a tudással van baja, nem a tudománnyal. Neki a számító és számolható, a könnyű matematizáltság felé igyekvő *mechanikus* tudás önmagában nem elég, nem szimpatikus: a természetesség „zománcát” félti tőle, a dalt, a zenét, a költészetet. „Van valami az emberi életben, a növény- és állattanban, szóval mindenben, mi a kiszámítható s számokkal előadhatón kívül van; nevelésünkben szinte, mi nem tények tudása, de más.” (II, 756)

De megoldásért nem a hit felé tapogat: „A kereszténység is akadályozá a tudományt” (II, 760) – áll jegyzetében. Sőt: „A filozófia köre most fogy, amint a tudásé terjed s lesz természettudomány. Szükségesek e részletek, hála munkásaiknak, de amint előbb csináltak teoriát s ráalkalmazták az életet, most midőn ezt vizsgálják tüzetesen, eredményeiből kell a teoriát vonni. Nem a szirmok száma, kémiai agenciák sat. de a szabály mi ezekből kijő, fogja adni az igazi filozófiát. – A filozóf lesz az építész, ki az egészet felfogja. – Őrizkedjél csak az elfogadott igazság s előítélettől, mely bölcsönktől nevel. Amint félhold vagy kereszt állt rajta.” (II, 756) – „Isten nem egy-e a világgal? Hol határai?” (II, 759) – „Az Isten öröktől léte nem kevésbé csodás, mint az anyagé.” (II, 773) – „Az ember lelke külön csoda által lehet csak halhatatlan.” (II, 804) – „Ne jöjjön senki fontos tárgyak vizsgálatánál azon két ellenokkal, mit a zsarnokok és papok használnak: 1. Istentelen gonosztevő, ily ember nem lehet becsületes é. u. t. Ezt szokták mondani arra is, ki az ő hatalmukat bántja. 2. Hisz, ha e hitet elvesztjük, mi az élet, mi a vigasztalás, mi minden? Ezt sajnálhatjuk, de nem lehet ok, hogy ne vizsgálódjunk.” (II, 754)

„A filozóf lesz az építész, ki az egészet felfogja.” Azaz a klasszifikáló rendszerezéssel van elszámolni valója, nem a szintézisre törekvő spekulációval. Ptolemaiosszal és nem Keplerrel. Linnével inkább, mint Mengyelejevvel. (Figyelemre méltó a *Tragédia*

harmadik színében a fantázia működésének bemutatása és Lucifer szigorú interpretációja.) Költészetében, jegyzeteiben a tudományt kiegészítő másik dimenzió csak annyiban a vallás, amennyiben az „illat, fény, zene” (II, 345, 374, 805) – azaz költészet. S figyeljük meg, hogyan szemléltetik a fantáziaalakok a harmadik színben a költészet és a mitológia tisztán emberi alapjait. (3/492-501) Persze azt is idézhetjük, hogy „A vallás az észnek költészete s a költészet a szívnek vallása” (II, 580), s azt is, hogy „A vallás épp olyan eszme, mint a szerelem, amint a szerelem csakugyan a szív vallásának mondható” (II, 567). Lejegyzí, hogy „hitünk külföldi növény” (II, 558). Veres Pálnénak küldött *Lélia*-kritikájában: „Azon vallásnak, mely örökös lemondást, önmeggyőződést és misztikus jövő hirdet, melynek alapítója keresztben vérzett el, s halottas roncsolt hulláját hagyta oltárunknak, melynek mártírjai és boszorkányai, kísértetei és ördögei vannak, mely a halált csontvázul festi, s önsanyargatásban keresi üdvét; természetesen költészetére is ezen bélyeget kell sütni. Így lett a romantikus iskola” (II, 564).

Madách viszonya a Megváltóhoz is, enyhén szólva, problematikus. *Az ember tragédiájában* is van ennek jele: „a vérengző kereszt” (6/1352) – Lucifer szava a római szín vége felé. A kereszténység kereszt-jelében a kivégzés szerszámát látta, az erőszakos halál eszközét, amelynek még emlékeztetőként sem lehet a bitófánál több becsülete. Ez nem jelent Jézus-ellenességet. Ellenkezőleg, őszinte híve volt a testvériség elárvult-elárult hitének:

... a valódi nagynak káromlás jut,
 Maszlagpohár vagy véres feszület

 Mint Krisztus, akit szintén felfeszített
 Az élet, e kislelkű uzsora,
 Míg a halál keresztjének szent oltárt,
 Magának Isten jobbán helyt ada.

A halál költésze

Maga is a „homousion” és „homoiusion” kérdésével küszködik: „Krisztus istensége oly nagy-e? Valóban mindegy, ha nem is existált volna, ő a típus, és minden hozzá van csatolva.” (II, 773)

Az ókort a vallás embersége szempontjából fölébe helyezte az újnak az *Ó- és újkor* című versében: „Ledönték lángát, oltárukat / És jött helyette vérző feszület” (...) „Az istent tőlünk égbe száműzék”. Az eredmény „egy megfoghatatlan istenség”. Az a gondolat, hogy a szervezett egyház az elnyomás eszköze, nem a költő kései felvilágosodásának terméke mint némely fejlődés-elvű Madách-tanulmány véli. Már 1844-ben, huszonegy évesen, így fogalmazott: „Egy oldalt egy hatalmas, a bűnbocsánat aranykulcsait kezében tartó, organizált klérus áll a fanatizmus vérkeresztjével...” (II, 663–664.) Elrettentő a „véres kereszt” funkciója *A megváltó* című versében:

Közöttünk csak a véres kereszt maradt
 Ijeszteni a jogkövetelőt.

Mindez nem jelenti azt, hogy a *Tragédia* nem olvasható vallásos költeményként. Sőt: felszíni retorikai szintjén csakis úgy olvasandó. Erre számos példa van Szász Károly olvasatától napjaink közönségbefogadásának nagy hányadáig. *A Tragédiának* az a szövegszintje, amelyben a szöveg másodlagos retorizáltsága érvényesül már a

keresztény vallások tűrőképességének a határát érinti, a törésvonalat Szász Károly vagy Ravasz László igenlő és Prohászka Ottokár elutasító álláspontja között. Indexre Prohászka került, Madách nem, mert a Hivatal figyelmét a *modernizmus* kötötte le.

Karinthy nyomán most főleg egy harmadik retorikai szint kibontakozását figyelhetjük meg s benne a logikátlanságok egyre áttetszőbb logikáját: a feudális uraság születésjogon birtokolt hatalma nemcsak hogy nem tűri, nem is állja a bírálatot. Lehet tünődni, mennyire a költő „hibája” a következetlenségek sorozata és elhelyezkedése. Ha az, akkor ehhez a luciferi munkához Szász Károly is segédkezett (fogamzás az Édenben) nyújtott. Arany is: *az ő ominózus kezdősoraival* – „A gép forog, az alkotó pihen” (még meg is magyarázta, hogy nem az Úr kerékfoga szorul majd újításra) – megelőzte a gépezet beindítását. Nem vette észre, hogy a nemtők a startjelzést csak a következő sorban kapják. Az Úr sem következetes: máris beavatkozik, kerékfogát igazít: két nem akármilyen fát bocsát Lucifer rendelkezésére. Utána elfelejti, hogy adomány, sajátjaként gazdálkodik vele, őrző-védő szolgálatot is kirendel.

Ez az olyan-amilyen következetességgel, logosszal és paralogosszal ható kívül-és felülállás rettenetes retorikai hatalom. Szerkezetileg központi, mindenféle szét-sugárzó anyag-tömörület, statikus erő, de soronként felszabadul, kihat végszókra, folytatásra. Állandó szellemes készenlét minden oldalon, de főleg Lucifer és Ádám játszmáiban. Nincs rosszul feladott labda, amit a másik azonnal le ne csapna, nincs labdamenet, amely ne valahová fejlődne, térdnyeresre, a másik kiszorítására, egy poén előkészítésére. A dialógus szellemessége nem merül ki poének, aforizmák diszkrét egymásutánjában: algoritmusai logikája kontinuus. Gyenge technika? Hol itt az üresjárat, az erőt pótló maszatolás?

Karinthynek a humort illető felfedezését *halálkomolyan* kell vennünk. A vitadráma-elképzeléssel ez csak annyiban áll szemben, hogy nem meghasonlott lírai alanyra vezeti vissza a vitát. Az a műből kikövetkeztetett szerző („implied author”), aki (vagy *amely*) az egész szövegegység alanya, nem lírizál, s nem *egy ügyű*, azaz nem „olyan ágens, aki valamilyen konkrét-különös ügyre koncentrálna” (Gillespie). Legfeljebb egy nép-nemzeti mélymagyarhoz képest meghasonlott. (Vele hasonlott meg.) Amúgy a legmagasabb magyarság ezé a fölényes világfi-alanyé. Túl jön-rosszon, meghasonlottságon. Világot alkot: bele világegyetemet, kezdetet, jövőt, istent, embert, logikát és paralogikát, mindent, ami kell. S egy olyan Madáchot, amilyen addig nem volt.

A Tragédia szubjektum-elmélete

Karinthy erről az ön- és emberalkotó Madáchról:

„Az alvó Ádám meghökkenve ismer rá álmokképeiben: önmagára. [...] Ezek mind külön drámai hősök: eleven alakok. De miért azok? Mert belülről ábrázolta őket a nagy epikus, aki ezúttal, a pompás színjáték ünnepélyes alkalmából, még hozzá le is veti álarcát, megmutatja Ádám személyének jelképes hasonlatával a hősalkotás szemfényvesztő bűvészetének egyszerű titkát: azt, hogy mindent önmagából teremtett, hogy azért ismer mindenkit, mert önmagát ismeri. Önmagát, az Embert.”

Ádám személyisége egyszerű, világos, sőt brutális formában veti fel mindazt a kérdést, amit az egyéniséggel, önazonossággal, szubjektummal, az Egy és a Sok, az Ego integritása és relativitása problémájával foglalkozó posztmodern értelmezés felvet.

A „valóságos”, az Édenen kívül, de még nem a történelmi álom jeleneteiben bemutatott Ádám létének anyagiságát felmérve jut el egyéni mivoltának kérdéséhez. Felfedezi, hogy a „tiprott anyag” (3/394) kívül esik Lucifer hatáskörén. Innen a vád, hogy „gyöngye szellem vagy”, s Lucifer a tiszta idealizmus szellemében azzal érvel, hogy ez az erő, amely neki ellenállni képes, szintén szellemi. Ádám kéri, hogy működésében mutassa be a létezésére ható erőt: „Hagyd megtekintnem hát e működést / – Egy percre csak, keblem, tudod, erős –, / Mely rám befolyhat, aki enmagamban / Olyan **különvált és egész vagyok**” (3/410–413). Lucifer hegelianus válasza: „'Vagyok' – bolond szó. Voltál és leszesz. / Örök levés s enyészet minden élet” (3/414–415).

Az anyagi világ folyamatainak látomása közben a „világba-vetettség” egzisztencialista kínját is felidézi Ádám panasza:

Óh, e zűr között
Hová lesz énem zárt egyénisége,
Mivé leszesz testem, melyben szilárd
Eszköz gyanánt oly dőren megbízám
Nagy terveimben és nagy vágyaimban.
Te elkényeztetett gyermek, ki bajt
S gyönyört szeresz számomra egyiránt,
Nehány marok porrá súlyedsz-e csak.
Míg többi lényed víz és tünde lég,
Mely még imént piroslott és örült,
S legott voltommal a felhőbe gőzölt.
Minden szavam, agyamban minden eszme
Lényemnek egy-egy részét költi el,
Elégek! – és a vészhozó tüzet
Talán rejtélyes szellem szítogatja,
Hogy melegedjék hamvadásomon. –
El e látással, mert megőrülök... (3/431–445)

Ádám végül is ideális emberi lény, akit mélységesen, személyes sorsként érdekel az emberiség felemelkedése. Ez a nemes, helyenként „előkelő idegen” magatartás jellemzi a történelmi álom közepette is, amikor különböző alakokat ölt fel: fáraó, Miltiades, Sergiolus, Tankréd, Kepler, Danton, londoni munkás, Utópia-beli falanszter-látogató, úrutas és végül futurista turista az Egyenlítő vidékén. Helyenként teljes az azonosulás a színbeli szereppel, másutt áttetsző a szerep, Ádám is, Lucifer is tudatában van idegenségének. A londoni színben ez az egyoldalú kettősség odáig megy, hogy a szerepválasztás és ruhacsere szinte a néző előtt zajlik. Ugyanakkor az azonosulásnak az álombeli szerepekben is, és az egész „Ősádám” koncepcióban is, vannak határai, illetve korlátjai. Ádám, mint az első ember, valamennyi ember prototípusa. *Jedermann. Everyman. Mindenki. Akárki. Valaki.*

A bibliás keret és a költemény koncepciója következtében ebből az Emberből a Nő kimarad. A kétneműség dichotómiája eredendőbb az eredeti bűnnél. Pedig

egyebekben Ádám minden egyes embert nemcsak rokonának tekinthet, hanem a vele való testi-lelki azonosság klónszerű jelenségének is. A különbözőség azonban ebben a tekintetben is fennáll. Hogy magában Ádámban benne rejlik e különbözőség csírája, sőt kiteljesedett lehetősége, az kitetszik az álomszínek szerepazonosulásából. Például az egyiptomi szín első, nagyobb részében Ádám és a Fáraó tökéletes egység. Éva az, aki a trónon a tömeg klónozott alakjaként *érez*, s ugyanezt *éreztetni tudja* a fáraóval is: „De hogyha a nép, e milljókarú lény, / Korbácsolt háttal jajgat odakint: / Mint fájó testnek kisdéd porczikája, / Én, én, a népnek elszakadt leánya, / Szivemben érzem szintén mind e kint” (4/682–686). Ádám elismeri, hogy vele ő is érzi ezt a kint, majd megállapítja az egy embernek a milliókkal fennálló azonosságát: „Mit is ér a dicsőség / Mit egy személyben ér utól az ember / Milljók vesztével és milljók jajával, / Kikben szintén az az ember lehel” (4/682–697). S ez jelzi: Ádám Éva is. *Ember*.

Ez az azonosság-azonosulás, vagy ennek tudata, így már nem jelenik meg a továbbiakban, de a lehetőség ki van nyilvánítva és elvileg jelen van. Nemcsak Éva azonos az eszkimószerű lény nevével: Ádám is az eszkimószerű lényvel. Ha a színből való kiszakadás előtt volna még egy „pillanat” (Madách nyelvén is értve a szót), a felismerés teljes volna.

Az individualitás és a klónszerű azonosság problémája felmerül Lucifer poszt-tudományos kételyeiben:

...Lény, melyet a természet eltagad,
Melyhez nincs ellentét, nincsen rokon,
Ha nem korlátozandja az egyén.
S honnan veendi ennek jellegét,
Elzárva külhatástól, szenvedéstől,
Egy szűk üvegben kelve öntudatra? (12/3398–3403)

Szinte a művön kívül álló, belehelyezhetetlen probléma Éva részvétele az Álomban. Éva tudata nincs bemutatva, neki nem társa Lucifer úgy, mint Ádámnak, rezonőrként elenyésző a szerepe stb. Ő végül is csak a bibliai „oldalborda”. A történelmi színekben még inkább, mint a bűnbeesés mozzanataiban.

Az Ember: ÁDÁM!

Egyáltalán: Éva csak álomképként jelenik meg a nőiség legköltőibb vagy legtorzabb lenyomataképp, s noha a történelemálmódás ígérete neki is szólt, az ő álma nem létezik, vagy mindvégig ismeretlen és említetlen marad, mintha nem léteznék. Dramaturgiaiilag megoldhatatlan, sem Lucifer, sem Madách nem tudta megoldani, hogy közös (hímnős-nőhímes) álmuk legyen, sem azt hogy Éva személyessége, álmának énhez kötöttsége jelen legyen *Az ember tragédiájában*. Madách nőelméletének ez a megoldatlanság teljességgel megfelelt: az Ember: a férfi mint ember. Macho-hitvallás ez, s ennyiben bibliai is. A férfi és a nő ősegyesültsége a görög antikvitás mítoszát mintázva a szerelmi egyesülés teljeként sejlik föl Madách nagy költeményeiben, a *Boldog órában*:

...Elborúl a mindenség körülünk,
Nincsen élet kívülünk e földön,
Illem és hiú társas szabályok
Kisszerű korlátai lehullnak,
Nincsen vágy szivünkben, gondolat nincs,

Mely ez édes percen túl repülne.
S mint a lélek, mely kikél a testből,
Egyesülve Isten szellemével
Boldog, mert most lett csak még egésszé,
Nem tépik szét többé szűk sorompók,
Mik közt oly soká sírt:
Lelkeink közt is lehullt a korlát,
S boldogok, hogy ekként egyesülve
Közelebb jutottak Istenükhöz;
Még csak egy kis lépés, s összefolynak
A világ lelkével.

Az emberek nemi megosztottsága, különbözősége nélkül nincs vagy csak átvitt értelemben van ember és emberi. A klónszerű azonosság dimenziójában azonban, mint az egyiptomi színből láttuk, Ádám és Éva is azonos, „egy”. Madách felfogása ebben a tekintetben mindenestül modernnek ugyan nem mondható, de be kell látnunk: az a profán mítosz, amely a drámai költemény világnagyságának alapja, e nélkül semmis, kiüresedik.

A Tragédia mint gúla

Karinthy szerint a *Tragédia* nagyságát, emberfeletti jelentőségét a gúla-forma szimbolizálja:

Kinek a figyelmét akarja felkelteni ez a nagy dió, hogy törje fel s keresse meg magvát, az embert? Látogatót vár talán, aki eljöhet még, ha meghalt az emberiség – látogatót, akinek hírt akar adni róla?

Madách jegyzete: „Különös, hogy a fizikai s így minden természetben csak két forma van, a \circ és a Δ .” (II, 806) Lírájában a *gúla*, ez a háromszögekkel határolt téridom, az emlékeztetés felső foka:

Miljók elvesznek s nem marad utánuk
Nyom, míg egy jó s felvési nagy nevét
A szent gúlára, mely évezredeknek
Temetőjére büszke árnyat vét.

(A halál költészete V.)

Karinthy végső konklúziója:

A Tragédia versei az emberhez szólnak – története az emberről beszél, valakinek, aki az embert embernél jobban megérti. Ezért nincs benne bölcsélet, tanulság, morál – annak, akinek feltárja idomtalan vonalait, nincs erre szüksége, az ő számára minden bölcsélet és tanulság a puszta Tény, ami e történet elmond. Himnusz tehát ez a költemény, a szó legvalódibb értelmében, himnusz az istenhez, nyílt kérdés, ég felé fordított szemekkel – íme, uram, ez történt, s te mondd meg annak, akinek kedvéért történt, mit jelent s miért volt. Mi pedig építsük a gúlát, míg mécsesünk ki nem alszik.

Vagyis ez a költemény, ez a himnusz nyilvános beismerése annak, hogy kérdés van, de nincs kihez intézni. Maga a kérdés pedig nem más, mint az a merész állítás, hogy az egyetlen isteni létforma az emberi. A szellemlét ennek metaforája.

Jegyzetek

- ¹ A Karinthy-idézetek a *Nyugat* Madách születésének centenáriumi számából (1923/3).
- ² Vö.: SZILI József: „Légy, ha bírsz, te »világköltő«...” *A magyar líra a XIX. század második felében*. Budapest: Balassi Kiadó, 1998. 183–205.
- ³ Vö. FÁJ Attila: Az *Ulysses* és a *Finnegans Wake* ihletői. *Magyar Műhely*, 1973 (XI.), 41–42, 65–80.
- ⁴ Gerald GILLESPIE: *Echoland: Readings from Humanism to Postmodernism*. Bruxelles: P. E. E.-Peter Lang, 2006. 142–143. (Az „Echoland” James Joyce szava a *Finnegans Wake*-ben.)
- ⁵ Gerald GILLESPIE e-mail üzenete (2008. jún. 19.): „I not only agree with you about Madach’s epic drama – I am probably one of the few non-Hungarian scholars who has actually read it, in translation to be sure.” To be sure: Gillespie a „Modernism under Postmodernist Eyes” (*Neohelicon* 2009/1) kéziratát látta.
- ⁶ Idézetek és sorszám a *Matúra klasszikusok Tragédia*-kiadása – KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Madách Imre Az ember tragédiája*. (Budapest:) IKON Kiadó, 1992 – alapján.
- ⁷ MOHÁCSI Jenő: *Jegyzetek az Ember Tragédiájához*. *Nyugat*, 1926/23.
- ⁸ Vers- és jegyzetek: HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre Összes Művei*. Budapest: Révai, 1942.
- ⁹ PRÖHLE Vilma: *Az ember tragédiája és a Faust*. Budapest: Kertész József Könyvnyomdája, 1929. 41–46. (Petőfit – „Rómában Cassius valék...” stb. – nem említi.)
- ¹⁰ VERES András: *Művek, pályák, nemzedékek. Másfélszáz év magyar irodalma (1780–1944)*. Budapest: Krónika Nova Kiadó, 1999. 36–37.

